

Hadas Miklós

A nőnevelő tornászat

„A nő testének aránylag sokkal tetemesb része van nemi célokra alkotva. Vére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb. Nagyon természetes, hogy e mélyen szervezetében rejlő különbség a nő egész lelkivilágát is áthatva, eszmekörét, tevékenységét különbözően határozza meg a férfiútól. S így korán sem üres frázis, hogy a nő szívében keresztül gondolkodik. (...) A nő alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres s az erősebb férfiú lelkében épp oly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek, a hervadó virág, megdermedt madár s mindaz, mi mintegy esdekelve emeli hozzánk szemét, mintha mondaná: lásd, te hatalmas vagy – én gyöngé...”

(Madách Imre: *„A nőről, különösen esztétikai szempontból”*. Székfoglaló értekezés az Akadémián; 1864. április. 18.)

Amikor Bakody Tivadar 1861-ben az Orvosi Hetilapban amellett érvel, hogy a testgyakorlatokat kötelező tantárgyként vegyék föl az állami iskolák tantervébe, valószínűleg nem az a legfontosabb kérdés számára, hogy a lányok miképpen tornásszanak. Attól a történelmi pillanattól kezdve azonban, hogy Eötvös az 1868-as népiskolai törvényben a testgyakorlatokat mindkét nem számára kötelező tárgyként írja elő az állami elemi iskolákban, nem lehet többé halogatni a kérdést, és valamilyen óratervet ki kell dolgozni arra vonatkozóan is, hogy mit csináljanak a lányok a gimnasztikai foglalkozásokon.

Az 1868-as törvényt követő években nem a leánytornázás áll a testgyakorlatokkal kapcsolatos viták középpontjában, a nyolcvanas években azonban egyre több szakcikk, illetve könyv választja tárgyául e kérdéskört is. Mielőtt azonban megismerkednénk ezeknek az írásoknak a legfontosabb állításaival, ajánlatos szűkebb tárgykörök történeti összefüggésrendszerébe illeszteni, és egyrészt röviden összefoglalni mindazt, amit a nők korábbi oktatásáról (és ezáltal társadalmi helyzetéről) tudhatunk, másrészt összegyűjteni a nők testgyakorlásával kapcsolatos korábbi szórványos adalékokat.

A magyarországi nőoktatással foglalkozó történeti szakirodalom szerzői többnyire nem választják hangsúlyozottan külön a nőket tárgyként kezelő intézkedéseket a nők által cselekvő alanyként végzett tevékenységeiktől. Az alábbiakban ezért előbb a nőket tárgyként kezelő oktatáspolitikai intézkedéseket, illetve oktatási formákat tekintem át vázlatosan, majd a nők saját emancipálódásukat célzó kezdeményezéseivel foglalkozom. Ezt követően a szorosabban vett női testnevelés, nőtornázás kérdéseit tárgyalom.

A nő mint a cselekvés tárgya

A nők tömeges oktatásával kapcsolatos első állami szintű intézkedések közül a legtöbb forrás a *Mária Terézia*-féle, 1877-es Ratio Educationis-t említi, kiemelve, hogy a Ratio a lányok népiskolai képzését három-négy évig tartaná kívánatosnak – koedukációs formában. E rendelkezés azonban, mely a korabeli nemzetközi állapotokhoz mérten is igen progresszívnek értékelhető, írott malaszt marad. Két okból: egyrészt az iskolába járást egyelőre nem írja elő, másrészt az oktatás nyelvének a németet teszi meg. A tankötele-

zettséget a hat-tizenkét éves korosztályra vonatkozóan majd II. József próbálja meg rendeltileg bevezetni 1789-ben. A kezdeményezést azonban a magyar arisztokrácia megbuktatja az iskolák tervezett német tanítási nyelve miatt.

Ebben az időszakban vannak ugyan világviszonylatban is kiemelkedő iskolai kezdeményezések Magyarországon, amelyek – túl azon, hogy a szakképzés hazai úttörőinek is számíthatnak – a nőiskoláztatás szempontjából is figyelemre méltóak, de ezek egyelőre elszigetelt kísérletek maradnak. Mindenekelőtt *Tessedik Sámuel* iskolája említhető, melyben a szarvasi pedagógus már 1780-ban azonos szinten tanítja a külön csoportokba osztott fiúkat és lányokat. Kísérletének azonban évtizedeken át nincs folytatója Magyarországon. A kesztelyi Georgikonban is oktatnak lányokat – elsősorban gazdasszonyképző tárgyakra: háztartástanra, főzésre, kézimunkára, zenére, rajzra, egészségtanra, illetlenül, ruha- és háztartási leltárak vezetésére, baromfitenyésztésre. (Orosz, 1962. 41.) Emellett a 18–19. század fordulóján megteszik az első lépéseket a lányok középfokú oktatása felé is: néhány evangélikus felsőbb leányosztály alakul Sopronban, Eperjesen, Lőcsén, Rozsnyón, Selmechányán és Késmárkon. (Orosz, 1962. 32–34.)

Magyarországon a reformkorig szorosan vett és többé-kevésbé szisztematikus leánynevelés szinte kizárólag a nemesi családokban folyik – családi körben. Ennek célja, hogy a lányokat fölkészítsék a háztartás vezetésére és a gyermeknevelésre. A 18. században az arisztokraták gyermekei mellett többnyire idegen ajkú nevelőnőket találunk, akik természetesen nem tudják ellátni a hazafias nevelés feladatkörét. Ezért az 1790–91-es országgyűlésen gróf *Brunszvik Antal*, *Brunszvik Teréz* édesapja tervezetet nyújt be, amelyben nemzeti szellemű (azaz magyar nyelvű), állami leánynevelő intézetek föllállítására tesz javaslatot. Elképzelésének megvalósulására azonban a kiegyezés utánig várni kell. (Kornis, 1927. II. 486–87.)

Az 1806-os II. Ratio Educationis már külön tárgyalja a leányiskolák feladatait. (1) Ezek működését továbbra is német nyelven, a zárdák felügyelete alatt képzelel el, ugyanakkor az anyanyelvi tanítást már lehetővé teszi. A II. Ratio különválasztja a „kiváló családok” (értsd: az arisztokraták) leszármazottainak tanítandó tárgyakat a „polgári származású vagy nemesi”, valamint a „népből származó” leányok számára nyújtandó tananyagtól.

A húszas években az országban „meghaladja a tízet” a magánkézben lévő, bentlakásos leánynevelő intézetek száma, amelyekben „hat-nyolctól” „ötven-hatvanig” terjed a növendékek száma. Ezekben az intézetekben a mély vallásosság szellemében, németül oktatják a „tehető nemes- és polgárcsaládok gyermekeit”. (Orosz, 1962. 42.) E helyzetben „az 1825-ik évi országgyűlés visszhangzik a panasztól, hogy a serdülő leányok sehol sem taníttatnak magyarul, pedig mint anya, a »fejérem terjesztheti leginkább a nemzetiséget«. Az egyik követ egyenest ebben pillantja meg nemzeti nevelésünk legnagyobb fogyatkozását. (...) »En bizony, ha húsz lányom volna, sem adnám klostomba, hogy azok az anyáczák vagy apáczák neveljék, mert azoktól meg nem tanulhatja a leány a gazdasszonyi, feleségi s anyai kötelességeket; mit tanulnak ott? Német nyelvet és csipkevarrást!«” (Kornis, 1927. II. 535.)

A férfiak mindennapi praxisában (és közelebbről: testhasználatában) bekövetkező változások előkészítik a terepet arra, hogy a nők is megjelenhessenek a társadalmi nyilvánosság egy korábban tőlük elzárt, ám még mindig félig-meddig rejtett szférájában. A nők eme új tevékenységét nagy mértékben megkönnyíti, hogy a közvetlenül a testtel kapcsolatos ideológiai tartalmakat kínáló gimnasztika képes arra, hogy az átmoralizált kollektív nemzeteszemélyt átideologizált individuális testeszménnyé és az ebből származtatott testgyakorlatok együttesének hordozójává tegye.

E nemzeti szellemiség és szemléletmód legmarkánsabban *Fáy András* (1786–1864) oktatáspolitikai és írói munkásságában jelenik meg. Az 1832-ben írott *„Bélteki ház”* című regénye is bővelkedik a nőneveléssel kapcsolatos fejtegetésekben. Fáy derék háziasszonyokat, jó anyákat nevelő lányinternátusok felállítását javasolja. Alapelve: „a férfié a polgári élet, a nőé a házi”. Tervei szerint „nevelőnek” tanítanának, ezért a nevelőnéképzést is szeretné megszervezni. Ám az ő elképzeléseiből sem lesz egyelőre semmi.

A forradalom előtti idők népiskolai oktatására jellemző, hogy Magyarországon (Erdély nélkül!) 1846-ban a népiskolai tanítók létszáma 9783, az elemi iskolák száma pedig körülbelül nyolc és félezer. A magyarországi települések száma ekkor 15 888; ez azt jelenti, hogy mivel a városokban és a nagyobb községekben általában egynél több felekezeti iskola működik, a kisebb települések mintegy kétharmadában nincs semmiféle iskola. Országos viszonylatban a hat-tizenkét éves fiúknak és lányoknak csak 39 százaléka jár iskolába, s a leánytanulók száma csak a nagyobb városokban közelíti meg a fiútanulókét. (2) (*Orosz*, 1962. 125–26.)

Brunszvik Teréz, *Teleki Blanka* és *Karacs Teréz* alábbiakban ismertetendő s meglehetősen szűk körben maradó iskolái kivételével lényegében az 1868-as népiskolai törvényig kell tehát várni, hogy az elemi iskolákra vonatkozóan legalább papíron megszülessék a fiúk és a lányok számára elvileg azonos művelődési anyag igénye. (*Nagyné*, 1969. 209.) Ám a maga nemében igen haladó szemléletű 1868-as népiskolai törvény is számos negatív diszkriminációs elemet tartalmaz a nőkkel szemben. Így például a felső népiskolákról szóló fejezet a fiú- és leányoktatás között lényeges különbségeket tesz: a 61. paragrafus szerint a fiúk három, a lányok két évig járnának az ilyen típusú iskolákba. S míg a fiúk alkotmánytant, ipart, mezeti gazdaságtant, könyvvitelt is tanulnának, addig a törvény a lányok számára ezek helyett csak a „női kézimunkát” írja elő. (*Nagyné*, 1969. 209–210.) Ráadásul a törvény előírásainak túlnyomó többsége – a pénzhány és az erős társadalmi ellenállás miatt – végrehajthatatlan marad. Ehhez járul, hogy az 1870-ben fennálló 109 felső leánynevelőiskola közül csupán négy (!) államit találunk, a további százötöt vallásfelekezetek működtetik. (*Nagyné*, 1969. 211.)

Budán 1869-ben, Kolozsvárott 1870-ben, Pozsonyban és Szabadkán 1871-ben, Budapesten és Győrött 1875-ben kerül sor állami tanítónőképzők alapítására (*Nagyné*, 1969. 232.), majd 1875-ben létesül a leányok magasabb műveltségét célzó állami felsőbb leányiskola a *Veres Pálné* kezdeményezését fölkaroló *Molnár Aladár* képviselő (az iskola későbbi igazgatója) javaslata alapján. Budapesten a századforduló idején tíz polgári leányiskola és két felsőbb leányiskola működik. Négy évvel később tizennégy a polgári leányiskolák száma, míg az utóbbiból továbbra is csak kettő van: az Iskola téri és a Váczi utcai. (Budapest közoktatási statisztikája, 1905, 1907)

A nő mint a cselekvés alanya

„A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe-gyűlt Ország Nagyai a magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések” címmel 1790-ben Pesten egy névtelen röpiratot közzétesznek, melyet *Bárany Péter*, *Széchenyi Ferenc* titkára önt végső formába. (*Orosz*, 1962. 21–22) A magyar anyák az „ánglus dámák” jogaira hivatkozva azt kívánják, hogy az országgyűlés tárgyalásait a karzatról végighallgathassák mint „nézők”, mint a törvényhozók „bölcs végzéseinek csudálói”. Tudós felmérésekre hivatkoznak, amelyek szerint „az asszonyok elméje gyorsabb, virgontzabb, serényebb minden rendű dolgoknak feltalálására, mint a férfié”. Hangoztatják, hogy ők is „szint olly nemesi jussal bírnak”, „szint úgy felerészét teszik a hazának”, mint a törvényhozó férfiak. (3) (*Orosz*, 1962. 21–22.)

Az 1790-es évek közepén *Máté Jánosné Újfalvi Krisztina* a konzervatív *Molnár Borbálával* folytat „barátsági vetélkedést” a „két nem hibái és érdemei fölől”. Előbbi ékes szavakkal hirdeti, hogy a női nem sem értéktelenebb, mint a férfinem. Szerinte a „férfi-

nem a napfényt csak azért zárja el a női nem elől, hogy rabszolgájává tehesse. (...) Lehetetlen, hogy a nyájas természet, maga az igazság két egyforma nemes teremtetek közül egyiket a másiknak rabszolgájává rendelte volna. (...) A költőnő mélyebb műveltséget követel a leányok számára: tanítani kell őket történelemre, földrajzra, a természet ismeretére, mindenre, ami az emberi elmét tökéletesíti.„ (Kornis, 1927. II. 497–499.)

A nők emancipálódásának és „magasabb fokú szellemi művelésének” szükségességét fogalmazza meg Takács Éva (Karacs Ferencné) (1779–1845), Karacs Teréz édesanyja, a „magyar nőnevelési mozgalom egyik úttörője” – hogy ezt a történeti irodalom számára oly kedves kategóriát használjuk. A „nagy műveltségű és szellemes asszonnyal szívesen elvitatkoznak” a „kor legkiválóbb írói”, „Virág, Fáy, Döbrentei, Katona, (...) Bajza, Vitkovich”, akik „házát sűrűn látogatják”. (Kornis, 1927. II. 504.) A „magyar nőnevelési mozgalom” másik úttörője Dukai Takács Judit (Göndöcz Ferencné) (1795–1836) költőnő, akihez Berzsenyi ódát is ír, s akit környezete csipkelődése miatt Kazinczy az alábbi szavakkal vigasztal: „Ne rettegje kisasszony azt a vádat, hogy amely leány verset ír, nem lehet jó asszonya a házának; így ítél a közönséges ember...” (Kornis, 1927. II. 502.) Az első nőegylet, a pesti Jótékony Nőegyesület 1817-ben alakul meg Hermina főhercegnő elnöklése alatt, s „főként a vakok, munkanélküli szegények gyámolításával” foglalkozik. (Mádai, 1913. 143.)

A 19. század első felének talán legismertebb nő(nemű) nőnevelője Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861), Teleki Blanka nagynénje, Brunszvik Antal lánya, aki 1828-ban alapítja Pesten az „angyalkertnek” nevezett első magyarországi óvodát. A női nemet az emberiség „fontosabb felének tartja”, növendékeit mélyen katolikus szellemben, jó családanyákká igyekszik nevelni. Ezt tekinti az „embernemesítő munka kulcskérdésének”. A leendő anyákat a „nemzet anyjának” szerepébe igyekszik szocializálni, így módon kívánva egyetemessé tenni a felvilágosult arisztokrata anyák családi körben végzett nevelő munkáját. A „lelkileg megnemesbedett nő” – írja, Nőképzés és nőnevelés című tanulmányában – „mint családanya új, jobb nemzedéket segít létrehozni”, s ezáltal megszünteti a társadalmi bajokat és megváltja az egész emberiséget. (Orosz, 1962. 230–37.) Modellje Pestalozzi Gertrúdja, aki mindent magára vállal: a háztartás vezetését, gyermekei nevelését; gyapotfonóként bér munkát, sőt a falu érdekében társadalmi munkát is végez.

Az első magyar nyelvű leánynevelő intézetet Teleki Blanka (1806–62), Teleki Imre és Brunszvik Karolina gróf lánya, Brunszvik Teréz unokahúga, a „magyar nemzeti nőnevelés lelkes úttörője és hőslelkű mártírja” alapítja 1846 nyarán. Nyolc-tizenkét éves arisztokrata lányokat keresve hirdetményt bocsát közre az új leánynevelő-intézetéről, „főcélul tűzvéni ki növendékei szellemi, erkölcsi és esztétikai kiképzését”, a „nemzeti érzelm s hon iránti kegyelet fenntartását”. (Kemény, 1934. 787.) Az intézetben irodalom, történelem (ezeket Vasvári Pál tanítja), számtan, természettudományok, zene, rajz, angol, francia és német oktatása folyik – mégpedig szaktanári rendszerben először Magyarországon. Az első tanítvány Deák Ferenc keresztlánya. (4) 1847-ben 17 növendéke van, 1848-ban „pedig már annyi a jelentkező, hogy vissza kell őket utasítani”. (Orosz, 1962. 115.)

Ugyanebben az évben kezdi meg működését egy másik magyar nyelvű szorgalomiskola, a miskolci református leánynevelő intézet. Alapítója és igazgatója Karacs Teréz (1809–92), Karacs Ferenc és Takács Éva lánya. Teleki Blanka hívja saját intézetébe, de maga helyett inkább Lővei Klárát ajánlja, s ő marad Miskolcon a nem arisztokrata lányok között. Az első évben 69, a másodikban 81 tizenkét-tizenhat éves polgári származású növendéke van, akik a családban vagy az elemiben már megtanultak írni-olvasni. Szegény lányokat is fölvesz, ösztöndíjat létesítve számukra. Eleinte minden tárgyat ő tanít. Később még egy lelkész, négy segédnevelő és öt óraadó szaktanító csatlakozik hozzá. Kiemelten fontosnak tartja a kézműves-tevékenységet: az első évben „335 db fehérneműt, 81 db felöltözéket, 214 db egyéb holmit: paplanokat, terítőket készítenek”. (Orosz, 1962. 109.) Brunszvik Teréz és anyja, Takács Judit „pestalozziánus elveiből meríti a kézműves-

ségre, a kenyérkereső foglalkozásként is használható szervezett foglalkozások üzésére irányuló ösztönzést”. (Orosz, 1962. 10.)

Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–95), a „magyar nőnevelés éharcosa”, 1868-ban létrehozza az Országos Nőképző Egyesületet, s az egyesület nevében kilencezer nő aláírásával (!) kérvényt nyújt be az országgyűléshez, amelyben „a nők számára egy országos női főtanodának országos költségen való föllállítását” kéri. (Mádai, 1913. 157–58.) A később róla elnevezett utcában az ő nevét viselő leányiskola igazgatója lesz élete végéig. Egyesületi székfoglalójában Madách Imre – mottónkban idézett – akadémiai beszédét támadja. (Geőcze, 1904. 9., 17.) Amikor az állam a női főtanoda felállításával késik, „a 200 tagú Nőképző Egyeslet megalapítja iskoláját s 1869. okt. 17-én meg is nyitják egy magasabb osztállyal s 14 növendékkel, kik közül év közben hét kimarad. „Nem mechanikailag dresszírozott nőkre van szükség – vallja Veres Pálné –, fő az etikai alap, a jellemképzés és a vallásosság. Már akkor a gimnaziális képzés lebeg előtte; de ennek ideje még nem érkezett el. Hanem Molnár Aladárt a felsőbb leányiskolák felállítására ő inspirálja.” (Geőcze, 1904. 11.)

A magyarországi nőmozgalom fölpezsdülését jelzi, hogy 1871-től megindul a Nők Lapja, „a nők munkaképesítésének közlönye”, mely óvatosan pártolja a nők szavazati jogát, az iskoláztatás kérdését pedig folyamatosan napirenden tartja. Részben e lapnak is köszönhető, hogy 1896-tól az egyetem bölcsészeti és orvosi karát megnyitják a nők előtt. Ugyanebben az évben alapítják az első leánygimnáziumot, egy évvel később pedig a feminizmus központjának számító Nőtisztviselők Országos Egyesületét. 1904-ben alakul a Feministák Egyesülete, 1905-ben a nők világszövetségének magyar osztálya, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége. 1907-től indul a Nő és a Társadalom című folyóirat. (Máday, 1913. 160–178.)

A nők testgyakorlatairól

A fentiek alapján megfogalmazható: a 19. század végéig a nőképzés periférikus jelentőségű Magyarországon. Veres Pálné és eszmetársai színre lépéséig a nők társadalmi szerepét, feladatát, küldetését – sokszor még a nőmozgalom említett képviselői is – többnyire az anyai és a háziasszonyi szerep minél tökéletesebb megvalósításában, illetve a férfiak által vezetett nemzeti törekvések segítésében látják. A lányok iskoláztatásának gyakorlati tárgyai is kimerülnek a női kézimunka-, a rajz-, a zene- és a szórva-nyos táncoktatásban. Mindazonáltal tévednénk, ha azt föltételeznénk, hogy a 19. század első felében a lányok teljes mértékben megfosztatnak a testgyakorlás lehetőségétől. Clair Ignác a harmincas években fiúk és lányok számára egyaránt tart foglalkozásokat gimnasztikai intézetében. (5) Az intézetből kinövő Testgyakorló-Egyeslet 1852-es évkönyvének tanúbizonysága szerint 1839 és 1851 között 1326 fiú és 497 leány látogatja a foglalkozásokat.

A korszellelem lassú változását jelzi az is, hogy Fáy András kiemelten fontosnak tartja a testi erő és az egészség állandó edzését – mégpedig a lányok számára is. „Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban” című munkájában 1841-ben fölteszi a kérdést: „kinek van egészségre, testi erőre nagyobb szüksége, mint a nőnemnek, mely életadója, első táplálója, ápolója az egész emberi nemnek?”. (Orosz, 1962. 81.) A nők edzettségét és egészségét annyira fontosnak tartja a „női hivatás” betöltésére, hogy a betegeskedő, gyöngye hajadonokat legszívesebben eltiltaná a házasságtól. Az ifjaknak azt tanácsolja, hogy ép, egészséges testű feleséget válasszanak, mert a „betegesen sinlő nő alig lehet vidám, elégedett, segítő feleség” és mert „sinlő anya csak sinlést hagyhat magzatnak és unokáinak örökségül”. (Orosz, 1962. 81.) A Honderű pedig így szól a hölgyekhez két évvel később: „Ne kocsizzanak annyit, hölgyeim, úgymond, higgyék el, az a gonosz barát úgy kiaszalja életerejüket, hogy végre majd alig bírják nélküle csak házuk küszöbét is áthágni. Sé-

táljanak, amazonkodjanak inkább künn a szabadban, hol a tiszta lég, a mozgás nagyságok szép arcait viruló színnel ülteti be, tagjaikat erősbíti!” (*Honderű*, 1843. 18. szám)

A 19. század elején egy civilizatorikus változásnak lehetünk szemtanúi, amelynek során a gyilkos készíttettségeket magában foglaló, harcos, azonnali kielégülést biztosító férfi-beállítódások (párbaj, vadászat) fokozatosan átadják helyüket egy versengő szellemű, késleltetett kielégülést biztosító beállítódásnak (sport). Mindezzel pedig – s ez az az összefüggés, mely a nőtornázás összefüggésrendszerében föltárulhat előttünk – a férfiak akarva-akaratlanul is előkészítik a terepet arra, hogy a nők is bekapcsolódhassanak e civilizációs folyamatba. Más szóval: a vadászat-falkavadászat-lóverseny és a többi elősport kapcsán föltárt eseményeknek társadalmi-nemi vonatkozásai vannak. Ha tehát ebből a nézőpontból kíséreljük meg rekonstruálni a korábbi fejezetekben elmondottakat, és összekapcsoljuk az adott tevékenység gyakorlati művelésére vonatkozó adalékokat a tevékenység háttérül szolgáló, illetve azt legitimáló ideológiával – ezen belül is mindekenélőtt a „férfiasság” jelentéstartalmainak átalakulásával –, új perspektívák nyílnak meg előttünk.

Amikor az idősebb *Wesselényi báró* az ifjú *Miklós* testét már „zsenge korában megedzi”, „hideg, meleg, szomj, álmatlanság, gyaloglás, erős lovaglás, hosszas futás, birkózás” számára alkalmassá teszi és „kopláláshoz megszoktatja”, hogy ily módon „izmai olyanok legyenek, mint a keményített acél”, akkor az a cél lebeg szeme előtt, hogy az évszázadok során fölhalmozódott nemesi büszkeséget, erőt, potenciát, hatalmi tudatot, azaz a mindig győzelemre törrő, harcias libido dominandi „férjfiás” beállítódási mintáit fia révén újratermelje. (6) Amikor pedig az ifjabb *Wesselényi* úgy fogalmaz „Teendők a lötenyésztés körül” című 1847-ben megjelent munkájában, hogy „a rökavadászat, pályázás s általában az ezeknek kíséretében járó több lovaglás sokat férjfiásította nagyon elpuhult s még most is sok edzésre szoruló ifjainkat” (*Wesselényi*, 1847. 3–4.), egyrészt azt árulja el, hogy számára az apjától elsajátított „férfiasság” fogalma egy osztálytartalmában behatárolt kategória (hiszen az említett tevékenységeket csak a nemesek, sőt inkább csak az arisztokraták végzik). Másrészt azt is egyértelművé teszi – és gondolatmenetünk szempontjából most ez a lényeg –, hogy szerinte a férfiasság nem egy szakadós, hanem egy fokozati skálán képzelendő el.

A skála egyik végpontján található az „elpuhult” férfi, a „rút sybarita váz” (7), mely negatív tulajdonságainak köszönhetően ideáltipikus ellentéte a másik végpontra elhelyezkedő bátor, vakmerő, hősies, lovagias, erős, edzett (illetve „idomított”) férfinak. A két végpont között nincs szakadás: a kellő edzettség révén át lehet kerülni az egyik határeset közeléből a másik közelébe. *Wesselényi* nagyjából úgy alkalmazza a „férjfiás” jelzőt, ahogy manapság a „sportos” vagy az „edzett” jelzőket használjuk. Csakhogy míg napjainkban a „sportosság” mindkét nem tagjaira vonatkozhat, addig *Wesselényinek* eszébe sem jut, hogy egy nő is „férjfiás” lehetne; a nő ebben a dimenzióban egyszerűen nem létezik számára. Fölfogásában a férfi (vagy a férfiasság) nem a nővel (vagy a nőies-séggel) szembeni dichotóm változóként, hanem a másik (arisztokrata) férfi milyenségéhez viszonyított fokozati változóként értelmeződik. Más szóval: a relacionalitás kizárólag a biológiai maskulinitás referenciatartományában mozog.

Clair intézetének közleményeiben szintén a „férjfiasság” a szöveg egyik legfontosabb kategóriája. (8) Ám a fogalom jelöltje korántsem ugyanaz, mint *Wesselényi* esetében. Figyeljük csak: „a” férjfiás characternek egyik tulajdonsága, melyet életmódunk mindinkább ritkít, saját erőnkben helyezett bizonyos bölcs bizalom, melly minket nem enged

---

Afelé tart a világ, hogy a nők mindinkább hazafias kötelessége lesz testének és testi képességeinek megfelelő gondozása, fejlesztése és edzése. A gimnasztika és a torna pedig e hazafias kötelesség ellátásának legitim eszközeivé válnak.

---

azonnal segedelemért kiáltani, vagy éppen kétségbe esésre vetemedni; mellynek kisebb 's nagyobb vállalmányoknál alapul kell szolgálni, 's melly nekünk mint embereknek és polgároknak elkerülhetetlenül szükséges bizonyos önállásunk fenntartására. Az olvasóra bízom annak elítélését, valljon e' férjfiás tulajdonság sarjadozhat 's tenészhet-e az elpuhult nevelés telekén."

Ez már a polgár hangja, aki amellet, hogy önmagát teszi meg a „férjfiasként” vizionált nemzeti jövő letéteményesének, finoman, de egyértelműen az arisztokráciától is elhatárolódik. Nem lehetnek ugyanis kétségeink afelől, hogy e szövegkörnyezetben az „elpuhult” testek jelöltje – miként *Rousseau*-nál vagy Wesselényinél – a gyöngye és fejlődésképtelen s – a fogalom minden értelmében – egyre alakatlanabbá váló arisztokrácia társadalmi teste.

A szövegben jelen lévő közvetlen, ám óvatos verbális kritikánál sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a gimnasztika művelése révén kifejeződő társadalmi gyakorlat közvetett üzenetének. Annak nevezetesen, hogy a tevékenységhez szükséges beállítódások bensővé tétele révén a polgári ifjú – a jóval kisebb valószínűséggel gimnasztikázó arisztokrata ifjúval szemben – képessé válhat arra, hogy szükségleteit alárendelje jövőjének, és így mintegy meghitelezze pályáíve potenciális kilátásait. A polgár ugyanis azért igyekszik mobilitási esélyeit növelni, hogy leszármazottainak nevelését egy közösség fegyelmezett tagjaként gondolja el, melynek felügyeleti köre nemcsak gyermekének moralitására, intellektusára, valamint beállítódásai meghatározta késztetéseire és képességeire, hanem öncélként tételezett testi sajátosságaira is kiterjed.

A gimnasztikai gyakorlatok – és hozzátehetjük: a vívás és az evezés – kockázata nagyságrendekkel kisebb, mint a korábbi elősportok esetében, hiszen a résztvevők között már nincs fizikai érintkezés. A gimnasztika emellett a szimbolikus harcot és a szimbolikus versengést is kiiktatja repertoárjából (e tekintetben különbözik is a vívástól és az evezéstől): művelése során – mint tudjuk – az ifjak nem a másikkal, hanem önmagukkal versengenek; önnön múltbéli milyenségükhöz, illetve jövőbéli potenciális állapotukhoz képest határozódik meg tevékenységük értelme. A foglalkozásokra járó fiúk és lányok olyan testi gyakorlatokat sajátítanak el a rendszeres gimnasztikai „trainingek” során, melyeknek köszönhetően fegyelmezett, szívós, monotoniatűrő, másokhoz igazodó, közösségi lényekké válhatnak. Olyan férfiakká és nőkké, akik engedelmeskednek a mester/tornatanító személyében megtestesülő autoritásnak, és akik számára mindinkább magától értetődőnek számít, hogy bensővé tegyék a késleltetettségi kondicionáltság megkívánta önkorlátozó technikákat és az önfegyelmen alapuló egészséges életvitel esztétikumát és morálját annak érdekében, hogy elérjék a szüleik által kívánatosnak ítélt hosszú távú társadalmi célokat.

Ha mindezek után az említett beállítódások társadalmi nemi dimenzióit állítjuk előtérbe, beláthatjuk: a fölfelé törekvő polgár által újradefiniálni igyekezett férfiasság az alárendeltek társadalmi pozíciójában kikristályosodó férfiasság, mely – az elnyomott léthelyzetből fakadó elemek inkorporációja révén – nem csupán szerkezetileg homológ a megelőző évszázadok női tapasztalatával, hanem az alárendelt állapotból fakadó azonos zsigeri élményeket is magában hordozza. Azaz: a modernitás testi alapzatát megteremtő új férfi abban az értelemben nőies férfi, amennyiben a korábbi harcos, konfrontatív, megalkuvásmentes, büszkeségen alapuló, hatalmi technikákat reprodukáló, arisztokrata gyökerű férfiassággal szemben immár az önfegyelem, a (monotónia)tűrés, az autoritásnak való engedelmeskedés és – mindenekelőtt – a közvetlen harci és versengő elemek kiiktatására késztető polgári beállítódás elemei kerülnek középpontjába.

Mindez természetesen a nő nézőpontjából is rekonstruálható. Ebben az esetben úgy fogalmazhatunk, hogy a civilizáció/modernizáció folyamatának köszönhetően a férfiak mindennapi praxisában (és közelebbről: testhasználatában) bekövetkező változások előkészítik a terepet arra, hogy a nők is megjelenhessenek a társadalmi nyilvánosság egy ko-

rábban tőlük elzárt, ám még mindig félig-meddig rejtett szférájában. A nők eme új tevékenységét nagy mértékben megkönnyíti, hogy a közvetlenül a testtel kapcsolatos ideológiai tartalmakat kínáló gimnasztika képes arra, hogy az átmoralizált kollektív nemzeteszmenyt átideologizált individuális testeszménnyé és az ebből származtatott testgyakorlatok együttesének hordozójává tegye. S miután a nő társadalmi szerepe elsősorban testi mivoltából kiindulva definiálódik, a fent jellemzett konnotációkkal bíró (illetve beállítódásokat újratermelő) gimnasztika minden más testhasználati formánál jobban alkalmas a társadalmi szerep közvetítésére, megjelenítésére és elsajátíttatására, valamint a „női hivatással” kapcsolatos (férfi)nézetek kikristályosítására. Törvényszerűnek tarthatjuk tehát, hogy nem a versengő beállítódásokon alapuló evezés vagy az archaikus férfibüszkeség szimbolikus megjelenési formáit erőteljesen magán viselő vívás lesz a „nőemancipáció” közvetítője a 19. század első felében.

Amikor a 19. században a fent idézett kiváló férfiak a nők társadalmi szerepéről gondolkoznak és értekeznek, a „női hivatást” valamennyien a feleség és az anya biológiai meghatározottságú kategóriáiból kiindulva értelmezik. Az általuk megjelenített ideális nő megtermékenyül, szül, szoptat, gyermeket nevel, háztartást vezet, szeret, érez, tetszeni vágyik, midőn – Madách-csal szövege – „alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres” az erős férfiben. Ha történelmi környezetükből kiemelnénk a fentebb idézett szövegeket, mai, feminizmuson, multikulturalizmuson és politikai korrektségen edződött értékrendszerünk alapján magabiztosan leplezhetnénk le a férfigondolkodás jellegzetes esszencialista csúsztatásait, és joggal állíthatnánk, hogy e jeles magyarok a „másik nem” társadalmiságát a biológiai jegyekre redukálják. Ám ha nem mai (heteronóm) értékrendünk alapján ítéljük meg, hanem történeti összefüggésrendszerébe illesztve vizsgáljuk a nőkkel kapcsolatos (férfi)gondolkodást, más következtetésre kell jutnunk. Ha ugyanis arra a kérdésre próbálunk meg válaszolni, hogy a 19. században hogyan alakult a nők társadalmi szerepének és helyzetének megítélése, be kell látnunk, hogy jelentős különbség van az archaikus értékrendszert példászerűen képviselő Wesselényi és az új idők szeleire inkább érzékeny Fáy gondolkodásmódja között.

Némi teatralitással fogalmazva: ég és föld a különbség aközött, ahogy a két nagy magyar, az ötven körüli Wesselényi és a hatvan felé járó Fáy a nőkhöz viszonyul. Az erdélyi bárónak a magyar politikai és közélet nagy kérdéseiről gondolkodva eszébe sem jut, hogy nők is léteznek a társadalomban, holott a „férjfiasság” fogalma nélkül szinte egy bekezdést sem tud leírni. Ehhez képest Fáy, a nem arisztokrata nemesi származék, a nőoktatás témáját alkalmasnak tartja arra, hogy tudományos értekezést írjon róla. Fáy gesztusában, attitűdjében, értékrendszerében nem kevesebb fejeződik ki, mint hogy a másik nem biológiai meghatározottságú lényként is méltó arra, hogy a társadalmi viszonylatokba bekapcsolódjék. Másképpen fogalmazva: Fáy ama folyamat részese és generálója, amelynek során egyre inkább elfogadottá válik, hogy a nő éppen természeti és biológiai meghatározottságának köszönhetően (és nem annak ellenére) léphet föl a történelem színpadára, illetve léphet be a társadalomba.

E belépés és föllépés legkézenfekvőbb eszköze a nő teste. E női test akkor válik a „szebbik nem” társadalmi küldetésének legitim burkává, amikor a történelem színpadára föllép(ni szándékozik) azoknak a férfiaknak a csoportja is, akik alárendelt helyzetükből adódóan arra kényszerülnek, hogy társadalmi fölemelkedésük (egyik) eszközeként saját testüket tegyék. Abban a történelmi helyzetben, amikor a civilizáció folyamata ellenállhatatlanul töri át az életvitel évszázadok óta megváltoztathatatlanak tűnő korlátait, a férfiak egyre kevesebb kivetnivalót találnak abban, hogy a női test gondozása, fejlesztése, tökéletesítése is a közös jövő elérésének része legyen. Ha lassan, ellentmondásosan és bizonytalanul is, de afelé tart a világ, hogy a nőnek mindinkább hazafias kötelessége lesz testének és testi képességeinek megfelelő gondozása, fejlesztése és edzése. A gimnasztika és a torna pedig e hazafias kötelesség ellátásának legitim eszközeivé válnak.

A gimnasztikázó férfiak nőkkel homológ társadalmi pozíciója, valamint a gimnasztikai intézetben végzett azonos gyakorlatok élményközössége egyelőre természetesen nem elegendő arra, hogy a gimnasztikázó (illetve a gimnasztikáról érkező) férfiak férfiképe egyik napról a másikra a férfi/nő dichotómia alapján szerveződjék, azaz hogy a férfi (illetve a férfiaság) a nőhöz (illetve a nőiességhöz) való viszonyában jelenjék meg számukra. *Clair* intézetének közleményei abban a vonatkozásukban megegyeznek a Wesselényi-féle szemléletmóddal, hogy ezekben is egy fokozati skálán gondolják el a kívánatosnak tartott férfias jegyeket. Csakhogy Clairéknél a férfiaság tartalma, az elvárt és megkövetelt beállítódások jellege már jelentősen más, mint az archaikus-harcos arisztokrata férfiaság esetében. Míképpen az is kétségtelenül új elem a gimnasztikai egyletben, hogy eme „új férfiasság” alanya nemcsak a fiatal férfi, hanem a fiatal nő is lehet. Clairéknak már a maga izzadságszagú empirikus valóságában is szembesülniük kell azzal a helyzettel, hogy a tornacsarnokban vagy a tornatéren fiatal leánykákat kell testgyakorlatok végzésére idomítaniuk.

A nőnevelő tornász nőképe

Amikor tehát a Pesti Tornaegylet a hatvanas évek második felében a leánygyermekek tornáztatására vállalkozik, egy évtizedekkel korábban elkezdődött tendenciát folytat. E tendencia része az 1868-as népiskolai törvénynek az a rendelkezése is, mely a testgyakorlatokat mindkét nem számára kötelező tárgyként írja elő az állami elemi iskolákban. Jóllehet ennek széles körű megvalósulására még évtizedekig kell várni, ekkortól kezdve a leánytornázás ügye – az „emanczipálódási folyamat” pontos indikátoraként – az oktatáspolitikai akciók visszafordíthatatlan részévé válik; nem csupán az elemi, hanem a magasabb osztályokban is: a hetvenes évek közepén Budapesten megszületik az első állami felsőbb leányiskola, amelyben kötelező tárgyként „mindegyik osztályban naponként fél órát” kell tartani a testgyakorlatokat. Ez az előírás nem kevesebbet jelent, mint hogy e tantárgy a magyar és a német után a történelemmel holtversenyben a harmadik legmagasabb óraszámban tanítatják az iskolában. (9)

Fokozatosan körvonalazódik, mit és miért kell a tornaórákon a lányoknak csinálniuk. A tantervekben, tanmenetekben és különböző oktatási dokumentumokban, valamint a korabeli két sportlapban, a *Tornaügyben* és a *Herkulesben* rendre megfogalmazódnak azok az általánosabb képzetek és elvárások, amelyeket a 19. század utolsó harmadában-negyedében a férfiak táplálnak a nők társadalmi szerepével és feladataival kapcsolatban. E képzetek jól rekonstruálhatók a *„Nőnevelő tornász szülék, tanítók és tanítónők számára”* címmel 1882-ben megjelenő első szintetizáló mű segítségével. A szerző, *Turjay László*, „királyi főgymnásiumi rendes tanár” a legfrissebb német szakirodalom alapján summázza a lányok tornáztatása kapcsán fölmerülő fontosabb tudnivalókat és teendőket, illetve a fiú- és leánytornázás közötti eltéréseket.

Turjay immár nem egy fokozati skála alsó vagy negatív pólusára helyezi a nőt a „kevésbé férfias” tartalmak szinonimájaként, hanem a férfival szembenálló, önálló, biológiai-ailag erőteljesen meghatározott társadalmi lényként jeleníti meg. És annak ellenére, hogy a nőembert elsősorban biológiai meghatározottságú lényként definiálja, mégsem utasítja el, hogy a nő elvileg jogot formálhasson a férfival egyenrangú társadalmi szerep betöltésére. Ez pedig igen radikális tézis a 19. század nyolcvanas éveiben, amikor még a kor legkiválóbb férfiainak gondolkodását is túlnyomórészt a mottóban idézett madáchi szemléletmód jellemzi. A nőtornázást illetően többnyire ellenséges közhangulattal szemben azonban Turjay ki meri jelenteni:

„A nő más testszervezettel más életfoglalkozás- és élethivatással bir ugyan mint a férfi, de, mert éppen olyan szerves és eszes lény a természetnek, s mert a műveltségi viszonyok káros befolyásainak is éppen úgy, sőt még inkább ki van téve: azért a nőt is 1/ hogy természetes életfeladatát és hivatását minél zavartalanabban betölthesse, 2/ hogy a

műveltségi viszonyoknak minél tökélyesebb részessévé válhassék; testileg éppen úgy kell ápolni és nevelni mint az erősebb nemet.” (Turjay, 1882. 32–33.)

A „Nőnevelő tornászat...” világosan szembeállítja egymással a „neveléstani tornászat két ágát”: a „dualismus” egyik oldalon található a „mozgásaiban erősebb, hatékonyabb és terjedtebb eszközű férfi-testgyakorlás”, a másikon pedig a „díszesebb és tetszetősből eszközű, többnyire dal vagy zene kíséretében alkalmazott, változatos, sokszor táncféle mozgásaival, gyöngéd érzelmeket és vidor hangulatot keltő női tornászat”. E „dualismus” mögött a szerző szerint a két nem eltérő testi fölépítettsége rejlik: „a férfinál az izomrendszer”, a nőnél az „idegrendszer” az uralkodó; „a férfi szervezet tömörségével szemben a női szépség a test bizonyos karcsúságában mint jellegben keresendő, mit csak emelünk, ha a női test mozgékonyágát minél inkább kifejllesztjük és gömbölydedségét s hajlékonyságát meg nem rövidítjük”. (Turjay, 1882. 66–67.)

Persze bármennyire fölvilágosultnak tűnjék is a könyv nőképe, benne a „gyöngébb nem” mégiscsak alacsonyabb rendű, kevésbé tökéletes lénynek minősül a férfihoz képest:

„Az emberiség minden tisztos elöljárójának arról kellene gondoskodnia, hogy miként lehetne okossággal s példával a városi nőknek természetes hajlamait az általános tértelenség iránt megakadályozni és miként lehetne azon hibán segíteni, mely az előkelő s középosztályu fiatal nők nevelésébe mindenütt becsuszott, de különösen a leánynevelő- és tanintézetekbe, hol többnyire úgy élnek: mintha testük mozgatlanságával a szellem összes képességét, az egészségnek árán, akarnák megvenni. (...) A szeszély és ingatlanság, mi leányoknál, oly gyakran leküzdendő hiba, legalkalmasabb ellenszerét a tornászati iskolában találja, hol a leányoknak magukat az egésznek kész engedelmességgel kell alárendelniök, hogy az őket megillető akarat-erősödésnek és testi képességeknek fokát elérhessék.” (Turjay, 1882. 68–69.)

Ám épp ebből fakad a női tornászat célja: „A könnyen elpuhuló, elsatnyuló női testet természet szerinti fejlődésében önmunkáságra segíteni, jól kiszámított befolyásával a női egészséget fentartani, a testrészek arányos kifejllesztésével magát az egész testet valóban szép alkatúvá tenni, és ezen munkássága által a felfogó, gondolkodó és érzelmi tehetségek alapját, a testi érzékszerveket is kifejlesztetni.” (Turjay, 1882. 33.)

A nőnevelő tornászat tehát alapvetően arra hivatott, hogy elősegítse: a nők a férfiaknak tetsző, elsősorban esztétikai örömet, szépségszolgáltatást nyújtani képes társadalmi lényekké szocializálódjanak. A könyvben és a cikkekben újra és újra megfogalmazódik, hogy a leányok tornáztatásánál a „fő szempont” a test természetes, szép tartása, a szép járás. Ebből pedig az is következik, hogy mivel „a legtökéletesebb ritmikus mozgás a tánc, azért ennek a női tornászatnak nemcsak tetőzetévé, hanem alapjává kell lennie”. (Turjay, 1882. 68.) A nők esztétikaiszükséglet-kielégítő-, szórakoztató társadalmi funkciójához az is hozzátartozik, hogy a lányok tudjanak énekelni, zenélni – természetesen a kellő „mérséklet” tiszteletben tartásával:

„A leányok szabadgyakorlatinál a test természetes, szép tartása a fő szempont. (...) Ha az állást a tornagyakorlat első mozzanatának nevezhetjük, akkor a járás lesz a második

---

Nem lehet kellőképpen hangsúlyozni: a korábbi fejleményekhez képest rendkívül gyorsak és radikálisak azok a változások, amelyek a nők legitim iskolai (illetve társadalmi) testhasználatát illetően a 19. század második felében bekövetkeznek Magyarországon. E változásoknak köszönhetően a nő nem csupán leválik, illetve elhatárolódik a férfitől, és ezáltal potenciálisan a társadalmi cselekvés önálló alanya is lesz, hanem immár elvileg is jogot formálhat arra, hogy a férfiakkal azonos képzésben (illetve társadalmi elbánásban) részesüljön.

és bizonyára nem kisebb figyelemre méltó gyakorlat. (...) A valóban szép járásban van valami nemes, méltóságos, míg ellenben a nem eléggé csinos járás még a test legszebb alakulását is elferdíti. (...) Az oktatás élénkítésére, de kivált a járásközelben megtartandó ütemek elsajátítása céljából, kellő mérséklett éneklés, sőt a III. és IV. osztályban ezen kívül még kézi kelepelőket (castagnetteeket) is használunk.” (*Bokelberg Ernő*: „A tornatanítás a leányiskolában”. Herkules, 1886. február 21.)

A nő, aki szinte ontológiai lényegéből adódóan a szépséget, a harmóniát, a kellemet, az arányt, a nemességet, a jó kedélyt hivatott – a szó szoros értelmében – megtestesíteni, olyan mozgásformák és -alakzatok kivetelezésére idomítottak az iskolában, amelyek a biológiai meghatározottságokat nem csupán esztétikai élvezetté, hanem egy etikailag is értékes társadalmi követelményrendszer megalapozóivá is teszik. Turjay könyve példaértékűen szemlélteti, hogyan harmonizálódnak – szinte észrevétlenül – a különböző asz-szociációs körökbe tartozó jelentéstartalmak, és ennek során hogyan alakítják át a természeti szükségszerűséget társadalmi szükségszerűséggé. E gondolati harmonizáció mindekelőtt azért lehetséges, mivel a női test képzete a nők társadalmi szerepére vonatkozó korabeli elképzelések középpontjában helyezkedik el, így a szorosan vett pedagógiai és szakmódszertani elképzelések könnyedén kapcsolatba hozhatók, illetve igazolhatók biológiai, etikai és társadalmi tényezőkkel.

Ez történik például abban az esetben, amikor a szerző amellettt érvel, hogy a nők tornásztatásának „mindig könnyű gyakorlatokkal kell kezdődnie és végződnie”, a „lökésmódra végzendő gyakorlatokat jól meg kell gondolnia”, a „túláságos nagy lépésekből, terpeszkedő állásokból, magas ugrásokból és ezekhez hasonlókból” álló gyakorlatokat pedig „ki kell küszöbölnie”. Nem csupán amiatt, mert „merev ellentétben állanak a női testnek anatómiai alkotásával” és mert ezt kívánja „a női sexualis-szerveknek sajátos fekvése”, hanem azért is, mert „illemsértők”. (*Turjay*, 1882. 72.)

Ami viszont nem illemsértő, az szép; azaz a biológia átmoralizálásától már csak egy lépést kell tenni a biológia átesztetizálásáig. Sőt, amikor a kézikönyv úgy fogalmaz, hogy „a női neveléstani tornászatnak egyik legfőbb törvénye az, hogy tanítása az összetartott, kikerekített, önmagába visszatérő vagyis rhytmusos mozgás határait át ne lépje” (*Turjay*, 1882. 67.), illetve amikor a Herkules azt írja, hogy a „női testnek leginkább megfelelnek az oly gyakorlatok, mint a körfutás, hinta gyűrű” (*A női szertornázás*. Herkules. 1884. november 25.), akkor e szövegek szerzői nem kevesebbet tesznek, minthogy a testgyakorlatok átmoralizált és átesztetizált formáit egy ciklikusság elvén alapuló kozmológiai rendszerbe, vagyis az isteni elrendeltetésű örök rend körforgásába illesztik.

A körszimbolika ciklikussága pontosan kifejezi, hogy a „nő társadalmi hivatásával” kapcsolatos korabeli képzetek középpontja, illetve a nőnevelő tornászat alfája és omegája a női termékenység; az oktatás célja, hogy az „anyák életereje” elegendő legyen arra, hogy a „szükséges táplálékot a méh-gyümölcs számára levigye”. (*Turjay*, 1882. 58.) Vagy ahogy a Herkules cikke még egyértelműbben megfogalmazza: „a gyakorlatoknak a női nemnél megkívántató különfélesége a női test ama jelenségére vonatkozik, hogy az esetben az ét- s a tejszervek nagyobb fejlődése jön létre. A női gymnastika törekvéseinek e szerint oda kell irányulniok, hogy általuk az emésztés s a vérkészítés, általában az egész tápláló és alakító proccessus elősegítve legyen.” (*A női szertornázás*. Herkules. 1884. november 25.)

A női testhasználattal kapcsolatos korabeli morális képzeteknek köszönhetően a nőnevelő tornászat női belügy: a tornászó nő teste nem publikus. Mindenki természetesnek tartja, hogy a Clairnél, Bakodyéknál vagy az iskolákban folytatott női testgyakorlatok a férfiak testgyakorlataitól, sőt, lehetőleg a férfiak jelenlététől mentesen történjenek. (10) „A lányt bizonyos géne (értsd: zavar) fogja el már a kis korban is – érvel a Herkules –, ha férfiak előtt végzi a productiót; a mely géne egyáltalán nem válik kárára a lánynak, mert hiszen szemérmének kifolyása ez. S a nőnevelésnek kétségkívül egyik fő feladata

épen ennek a szeméremnek a megóvása és művelése. Ha pedig ezt a maga érintetlenségében akarjuk megtartani, a lányok tornatanítására okvetlenül tanítónőket kell alkalmaznunk.” (Tornatanítók Németországban’. Herkules, 1884. június 3. Dr. M.I. aláírással)

Mindazonáltal nem lehet kellőképpen hangsúlyozni: a korábbi fejleményekhez képest rendkívül gyorsak és radikálisak azok a változások, amelyek a nők legitim iskolai (illetve társadalmi) testhasználatát illetően a 19. század második felében bekövetkeznek Magyarországon. E változásoknak köszönhetően a nő nem csupán leválik, illetve elhatárolódik a férfitől, és ezáltal potenciálisan a társadalmi cselekvés önálló alanya is lesz, hanem immár elvileg is jogot formálhat arra, hogy a férfiakkal azonos képzésben (illetve társadalmi elbánásban) részesüljön. Ennek megfelelően a nők tornázása mind több elemében megegyezik a fiúk tornázásával. Persze a liberális szakferfiak nőnevelő tornászatra vonatkozó nézeteit erőteljesen meghatározzák a „nők társadalmi hivatásával” kapcsolatos korabeli képzetek; a nőnevelő tornászat szakirodalmát gyakran a megtermékenyülésnek, a szülésnek, a női ciklikusságnak kijáró misztikusság és titokzatosság köde borítja.

Jegyzet

(1) A törvény megfogalmazása szerint: „Ahol a meglevő helyi körülmények és a szülők anyagi ereje lehetővé teszi, ott célszerű, ha a leányok iskoláját különválasztják a fiúkéétól. (...) Az is szükséges, hogy szüleiket a plébánosok vagy a hatóságok segítségével ismételten emlékeztessék nevelésük természetes kötelezettségére, azaz, hogy a leányok nevelése éppen úgy a természet által parancsolt követelmény, mint a fiúk nevelése.” (Mészáros, 1981. 241–42.)

(2) Például a mintegy 110 ezer lakost számláló Pesten az elemi iskolai fiútanulók száma 2327, a leánytanulóké 1901. Ehhez járul még mintegy kétszáz-kétszázötven magánintézeti leánytanuló. A kisebb városokban és falvakban a lányok 15–20 százalékkal kevesebben vannak az iskolákban a fiúknál. (vö: Orosz, 126.)

(3) Válaszként Pálóczi Horváth Ádám – még ugyanabban az évben – a „Férjfiak felelete az Asszonyokhoz” című röpiratában igen megértőnek mutatkozik a követelések iránt. Sőt! Tovább is megy, és a nők hivatalviselési joga mellett érvel: „Ha egy királyné koronát viselhet, s jól is igazgathat, nem látom, miért ne igazgathatna jól s nem viselhetne mind a törvényes mind a polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alul is.” (mármint a nő – HM) (Orosz, 1962. 22.)

(4) Az alapítás nehézségeit érzékelteti az alábbi idézet: „Teleki Blanka – költséget nem kímélve – láthatóan minden tekintetben a legkülönbet kívánta nyújtani leendő növendékeinek. Növendék azonban egyelőre nem jelentkezett. ... Csak nagy későn futott be az első fecske: a báró Puteáni család sarja, Deák Ferenc keresztlánya. És utána 10 hónapig senki! (idézi Orosz, 1962. 114–115.)

(5) „Clair Ignác úr gymnastikai intézete (...), hol mind fiú-, mind leánygyermeknek külön-külön napokon igen kedvező sikerrel s egészségökre nézve nagy haszonnal tanulhatják a mindenféle testi mozgásokat s erőgyakorlásokat. A testi gyakorlásokkal egybekötethetik a bajvívás is, melynek Clair úr hasonlólag mestere.” (Honművész, 1835. július 12.)

(6) Az öreg Wesselényi jelszava, mellyel ősei szellemét idézi – emlékszünk rá! –: „nunquam retro!” (sohasem meghátrálni!); más szóval: folyamatos harci késztettségben létezni, nem megalkudni, nem megtörni. Inkább meghalni. Ez az a beállítódás, mely az öregot arra készíti, hogy magánháborút indítson haragosa, Haller gróf ellen, valamint leendő feleségét egyszerűen elrabolja a zárdából. Miként ugyanezen beállítódás készítheti a halálos veszedelem keresésére is.

(7) Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz*.

(8) „Kötelességök a” szülőknek, hogy kisdedeik érzéseit arra vezessék, mi férjfiásan emeli ‘s erősíti ezeknek lelkét és testét.” „Itt kezdi lassanként magáévá tenni az úgy nevezett férjfiás kedvélyt; itt kezdi megszeretni az élet némely nehézségeit férjfiás béketűréssel és tehetséggel elfogadni, mivel azokat nemcsak tűrni tanulja, hanem örömet is talál erejének e’ türésben gyakorlásán.” „Elkényeztet fiúk férfi korukban többnyire csak rab-szolgák. Félre tehát ily érzéki kéjjel. Szoktassátok gyermekeiteket kemény étetekhez, éhség, szomjúság, hideg ‘s melegnek türésére. Így lesz csak erős és férjfiás a’ léleknek törekvő tehetsége.” (a hivatkozásokat ld. a gimnasztikáról szóló fejezet... oldalán!)

(9) A tornászati gyakorlatok módozatai és szabályai kapcsán Molnár, aki egyben az iskola igazgatója is, ki mondja, hogy azok 1./ „szigoruan a női alkathoz és életmódhoz alkalmazottak; hogy 2./ szabad gyakorlatok alkalmazattnak; és hogy 3./ a gyakorlatok szigoruan az illető növendék egyéniségéhez mértek. Ezért nem osztályonként, hanem egyénileg, és csoportokban gyakorolnak.” A testgyakorlatok tárgy célját a következőképpen határozza meg a tanterv: „a./ A test élettevékenységét kellő élénkségre izgatni, az általános testi erőt fejleszteni, és az aránylag gyengébb egyes tagok erősítését eszközölni. b./ Az ügyesítés, a test hajlékonyságának kiképzése s annak eszközlése, hogy a test tagjai szép idomokban s összhangzatos arányokban fejlődjenek.” (Molnár, 1879. 117–118.) Megjegyzendő, hogy az angol és a rajz csak ajánlott tárgyként szerepel a tantervben.

(10) Persze nehogy azt higgyük, hogy a sportoló nő látványa csak a gimnasztika esetében tabu a férfiak számára: „Az uszodák s hideg fürdők már reggeli öt órakor nyílnak meg a közönségnek. A nők csak délelőtt 7-től 10-ig használhatják azokat, míg a nap többi órájában csak mi férfiak uralkodunk. A nők: anyák, leányok s gouvernante-ok, tömegesen zárandokolnak Walter, Scholz és Kammermayer uszodáiba s az úszómesterek egyhangú ítélet szerint – személyesen nem szabad erről meggyőződünk – erélyben, kitartásban s ügyességben versenyeznek a férfiakkal, élénkségre s vidámságra pedig fölülmúlják őket.” (*Vasárnapi Újság*, 1865. július 30.)

Irodalom

Budapest Székesfőváros közoktatásügyi statisztikája (1905). Grill Károly Udvari Könyvkereskedése, Budapest.

Budapest Székesfőváros közoktatásügyi statisztikája (1907). Kilián Frigyes Utóda, Budapest.

Geőcze Sarolta (1904): Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. *Magyar Paedagogia*, 5–7.

Kemény Ferenc (1934, szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon. I–II.* Révai Irodalmi Intézet, Budapest.

Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* I–II. 535.

Dr. Márai Andor (1913): *A magyar nő jogai a múltban és jelenben.* Atheneum Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.

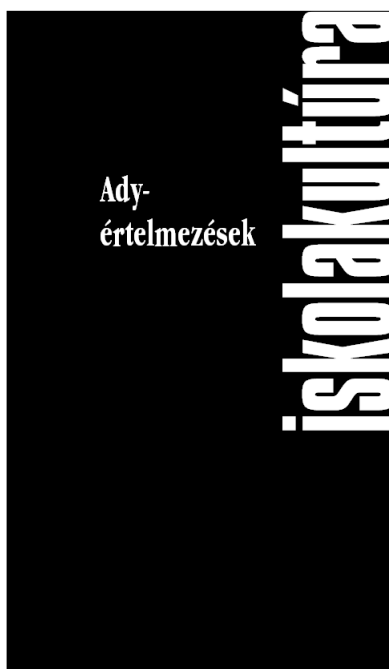
Molnár Lajos (1879): *Athletikai Gyakorlatok.* Gr. Esterházy Miksa (viator) cikkeivel bővítve. Budapest.

Nagyné Szegvári Katalin (1969): *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918).* KJK, Budapest.

Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés kezdetei.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Dr. Turjay László (1882): *Nőnevelő tornászat szülék, tanítók és tanítónők számára.* Budapest.

Wesselényi Miklós báró (1847): *Teendők a lotenyésztés körül.* Barráné és Stein, Kolozsvár.

Az Iskolakultúra könyveiből